

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συγγραφείς του τόμου	9
Εισαγωγή	11
<i>Ξένια Χρυσοχόου & Τηλέμαχος Ιατρίδης</i>	

ΜΕΡΟΣ Ι: ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ

1. Ορισμένα ψυχολογικά όρια του φιλελευθερισμού και των φιλελεύθερων κοινωνιών	39
<i>Jean-Léon Beauvois</i>	
2. Το διαστρεβλωμένο δημοκρατικό ιδεώδες: ανταγωνιστικές αναπαραστάσεις της ετερότητας των μη δυτικών κοινωνιών	68
<i>Christian Staerkle</i>	
3. Ο πολιτισμικός κανόνας του ατομικισμού και η θέση της ομάδας: συνέπειες για την κοινωνική σύγκριση	105
<i>Fabio Lorenzi-Cioldi & Armand Chatard</i>	
4. Περιορισμένα διομαδικά όρια: ανελιξιακή πλάνη, αμφισημία και ανοχή στην αδικία	133
<i>Stephen C. Wright</i>	

ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΙΑ

5. Διομαδικές σχέσεις κυριαρχίας	187
<i>Alain Clémence, Fabio Lorenzi-Cioldi & Jean-Claude Deschamps</i>	

6. Τα αμφίσημα στερεότυπα ως νομιμοποιητικές ιδεολογίες:
διαφοροποιώντας μεταξύ πατερναλιστικής και ζηλόφθονης
προκατάληψης 238
Peter Glick & Susan T. Fiske
7. Θεωρία κατασκευής κοινωνικού κύρους 286
Cecilia L. Ridgeway
8. Ο ρόλος της στερεοτυποποίησης στη δικαιολόγηση
του συστήματος και η παραγωγή ψευδούς συνείδησης 329
John T. Jost & Mahzarin R. Banajii
9. Προσανατολισμός κοινωνικής κυριαρχίας: μια μεταβλητή
προσωπικότητας που προβλέπει κοινωνικές και πολιτικές
στάσεις 385
*Felicia Pratto, Jim Sidanius, Lisa M. Stallworth
& Bertram F. Malle*
10. Το κοινωνικό πλαίσιο της κοινωνικής ταυτότητας:
κυριαρχία, αντίσταση και αλλαγή 467
Stephen Reicher

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

11. Πέρα από την εξάρτηση: μια προσέγγιση της κοινωνικής
εξουσίας και κυριαρχίας με όρους ταυτότητας 513
Bernd Simon & Penelope Oakes
12. Πολιτικοποιημένη συλλογική ταυτότητα:
μια κοινωνιοψυχολογική ανάλυση 570
Simon Christian Bernd & Bert Klandermans
13. Η κοινωνική επιρροή και η ισχύς των μειονοτήτων:
μια ανάλυση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου 616
Ξένια Χρυσόχοου & Chiara Volpato
14. Επανεξετάζοντας την ψυχολογία της τυραννίας:
η μελέτη φυλακής του BBC 670
Stephen Reicher & S.Alexander Haslam

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ξένια Χρυσοχόου & Τηλέμαχος Ιατρίδης

Το βιβλίο αυτό παρουσιάζει έννοιες και ερωτήματα που αφορούν γενικότερα τις κοινωνικές επιστήμες από κοινωνιοψυχολογική σκοπιά. Κοινά ερωτήματα, που αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στις σημερινές συνθήκες οξείας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής κρίσης, είναι το πώς εδραιώνεται η κυριαρχία, πώς κλονίζονται ενδεχομένως οι συσχετισμοί δύναμης που φαντάζουν αμετάβλητοι και πώς μπορούν να ανατραπούν και να επέλθει κοινωνική αλλαγή. Τα ερωτήματα αυτά εξειδικεύονται στις συμβολές που παρουσιάζουμε εδώ σε ερωτήματα όπως: Γιατί, πώς και πότε οι μειονεκτούντες, και στη βάση ποιας ομαδικής υπαγωγής, θα παλέψουν για να ανατρέψουν τις υπάρχουσες σχέσεις κυριαρχίας; Ποια είναι τα εμπόδια που συναντά αυτή η προσπάθεια; Ποιες κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες ειδικότερα εμποδίζουν ή διευκολύνουν την ανάληψη δράσης σε μια τέτοια κατεύθυνση;

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τις ολέθριες συνέπειές του, η κοινωνική ψυχολογία ασχολήθηκε σε μεγάλο βαθμό με τις διαομαδικές σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας, προσπαθώντας να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα. Μία από τις διαπιστώσεις των ερευνών στα πλαίσια αυτά ήταν ότι ο αγώνας για αλλαγή των συσχετισμών εξουσίας εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα (άτομα και ομάδες) αντιλαμβάνονται το κοινωνικό πλαίσιο και τη θέση τους μέσα σε αυτό. Η κοινωνιοψυχολογική έρευνα τα τελευταία 15-20 χρόνια προσανατολίζεται στη διερεύνηση των συν-

θηκών νομιμοποίησης και απονομιμοποίησης των σχέσεων κυριαρχίας.

Η συλλογή που ακολουθεί συγκεντρώνει 14 αντιπροσωπευτικά κείμενα της κοινωνιοψυχολογικής ερευνητικής παραγωγής της περιόδου αυτής πάνω στους όρους και τις διαδικασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής και μεταβολής στις σύγχρονες «φιλελεύθερες κοινωνίες» δυτικού τύπου. Τα κείμενα αυτά αντιμετωπίζουν κρίσιμες και διαφιλονικούμενες όψεις του γενικότερου ζητήματος της *ηγεμονίας* από ποικίλες θεωρητικές οπτικές στην κοινωνική ψυχολογία, στη βάση προγραμμάτων εμπειρικής έρευνας. Μας ενδιαφέρει η κοινωνιοψυχολογική διάσταση της ηγεμονίας, με την κλασική έννοια που της δίνει ο Gramsci (2000), δηλαδή τη δυνατότητα των κυρίαρχων να επιβάλουν τον τρόπο με τον οποίο βλέπουν τον κόσμο στους υποτελείς, οι οποίοι τον αποδέχονται ως «φυσικό», παρότι είναι αντίθετος με τα δικά τους συμφέροντα. Περιορίζουμε αυτή τη συζήτηση στις «φιλελεύθερες κοινωνίες», καθώς οι διαδικασίες που παρουσιάζονται εδώ δεν αποτελούν ψυχολογικές σταθερές, αλλά αποκτούν νόημα μόνο μέσα σε αυτά τα ιδεολογικά και ιστορικά πλαίσια.

Τα κείμενα που παρουσιάζουμε εδώ διευρύνουν την εποπτεία που διαθέτουμε πάνω στους μηχανισμούς και τις διαδικασίες με τις οποίες οι σύγχρονες κοινωνίες νομιμοποιούνται ή απονομιμοποιούνται – διαδικασίες που, μέχρι στιγμής, δεν έχουν φωτιστεί από την πλευρά της κοινωνικής ψυχολογίας στην ελληνική βιβλιογραφία.

Η συλλογή αυτή, εκτός του βιβλιογραφικού κενού, καλύπτει σύγχρονες θεωρητικές και εμπειρικές κοινωνιοψυχολογικές προσεγγίσεις προερχόμενες τόσο από Ευρωπαίους όσο και από Αμερικανούς στοχαστές, και έτσι φέρνει κοντά παραδόσεις των οποίων η επικοινωνία δεν είναι πάντα ευχερής.

Σε αυτή την εισαγωγή θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε τι ενδιαφέρον βρίσκουμε στα συγκεκριμένα κείμενα για τη συζήτηση περί ηγεμονίας που μας απασχολεί και πώς αυτά συνδέονται, συνομιλούν και αντιπαρατίθενται μεταξύ τους. Τα επιλέξαμε επειδή θέτουν ερωτήματα και προτείνουν θεωρήσεις που εντάσσονται στη συζήτηση

σή μας, χωρίς να μας έχει απασχολήσει ιδιαίτερα στην επιλογή τους το πότε γράφτηκαν. Τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν έναυσμα για περαιτέρω κοινωνιοψυχολογική έρευνα χωρίς να εξαντλούν ούτε τις πτυχές του ζητήματος ούτε το κοινωνιοψυχολογικό έργο. Τα χωρίσαμε «τεχνητά» σε τρεις μεγάλες θεματικές κατηγορίες, που επικοινωνούν μεταξύ τους, και τα παρουσιάζουμε στη βάση αυτών των ενοτήτων. Ελπίζουμε ότι θα τροφοδοτήσουν τη συζήτηση περί ηγεμονίας στις σύγχρονες κοινωνίες και θα συμβάλουν στον διάλογο μεταξύ κοινωνικών επιστημόνων.

Ι. Ιδεολογικές αρχές των φιλελεύθερων κοινωνιών

Το πρώτο μέρος του βιβλίου εξετάζει το ζήτημα της ηγεμονίας υπό το φως των βασικών ιδεολογικών παραδοχών που συνέχουν τις φιλελεύθερες, δυτικές κοινωνίες. Τα τέσσερα κείμενα που περιλαμβάνονται σε αυτό πραγματεύονται τις κοινωνιοψυχολογικές δυναμικές που εγκλείει η νεωτερική ιδέα του *ατόμου* και τις συνέπειές τους για τη νομιμοποίηση των σχέσεων κυριαρχίας. Αν και οι συγκεκριμένες συμβολές θέτουν επιμέρους ερωτήματα και εγγράφονται σε διακριτά προγράμματα έρευνας που δεν επικοινωνούν κατ' ανάγκην μεταξύ τους, μας επιτρέπουν να δούμε πώς ο ατομικισμός εγγράφεται ηγεμονικά στον κοινό νομικό με συνέπεια τη δικαιολόγηση των ανισοτήτων.

Στο κείμενο του Beauvois διατυπώνονται κυρίως αιχμές ως προς τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις των ατομικιστικών παραδοχών των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Αν και στο ίδιο το κείμενο δεν γίνονται ρητές παραπομπές σε αυτό, οι αιχμές του συγγραφέα έχουν ερείσματα σε ένα εκτενές θεωρητικό και ερευνητικό έργο (βλ. Beauvois, 2005), το οποίο επιχειρεί μια ανατομία των σχέσεων κυριαρχίας στις φιλελεύθερες κοινωνίες διαρθρώνοντας τα πορίσματα τριών παράλληλων ερευνητικών σχεδίων σε κλασικά πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία (γνωστική ασυμφωνία, κοινωνικές αποδόσεις, αντίληψη προσώπων). Το ευρύτερο θεωρητικό εγ-

χείρημα του Beauvois βασίζεται στον κριτικό αναστοχασμό πάνω σε βασικές έννοιες της φιλελεύθερης αντίληψης του κόσμου: την ελευθερία και την επιλογή. Η υποδούλωση στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι «επιλογή», υπό την έννοια ότι το ίδιο το υποκείμενο συγκροτείται μέσα από πρακτικές κοινωνικού ελέγχου των οποίων την ιδιότητα, λόγω της πίστης του στην ελεύθερη επιλογή, το υποκείμενο δεν μπορεί παρά να παραβλέπει. Η ανάλυση του Beauvois πρεσβεύει ότι αυτό αποτελεί συνέπεια, σε ψυχολογικό επίπεδο, της σύμπραξης της αστικής δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού με τις κοινωνικές πρακτικές και τους θεσμούς της αξιολόγησης – στους οποίους στηρίζεται η αστική δημοκρατία και τους οποίους στηρίζει ιδεολογικά ο φιλελευθερισμός.

Ο ρόλος της αστικής δημοκρατίας σε αυτή τη διαδικασία έγκειται στη θεσμοθέτηση και καθιέρωση ιστορικά, μέσα από το δικαίωμα ψήφου, ενός πεδίου τυπικής άσκησης ελευθερίας που χρίζει τα υποκείμενα *ελεύτερα ως άτομα* να επιλέξουν την εκδοχή της καθυπόταξής τους έναντι μιας άλλης. Πόσο ελεύθερα είναι όντως τα άτομα να ασκήσουν αυτή την επιλογή, αν δεν παραβλέσουμε τις σχέσεις και τις κοινωνικές ρυθμίσεις στις οποίες υπάγονται; Ο Beauvois δεξιώνεται αυτή την αμφιβολία όταν στο κείμενό του αναφέρεται με σκωπτική διάθεση στο παράδειγμα της υπαλλήλου την οποία ο εργοδότης της καλεί να εκτελέσει μια ορισμένη εντολή, αν βέβαια «θέλει» η ίδια (όπως άλλωστε θυμίζει ο συγγραφέας, η εργασία δεν είναι υποχρεωτική στις φιλελεύθερες κοινωνίες). Αν η υπάλληλος «θέλει» να εκτελέσει την εντολή –εφόσον σε αντίθετη περίπτωση θα χάσει τη δουλειά της– είναι πολύ πιθανό να εκλογικεύσει εκ των υστέρων τη θέση υποταγής της ως προϊόν της ελεύθερης επιλογής της. Ένα από τα πιο συστηματικά εμπειρικά ευρήματα της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας είναι ακριβώς ότι, σε συνθήκες υπό τις οποίες τα υποκείμενα (ως *άτομα*) χρίζονται από έναν φορέα εξουσίας κατ' όνομα ελεύθερα να διαπράξουν κάτι επαχθές για τα ίδια, αυτά, αφού εκτελέσουν το επαχθές έργο, τείνουν να το εκλογικεύουν, να το πιστώνουν δηλαδή με υψηλότερη αξία από ό,τι προηγουμένως («γνωστική ασυμφω-

νία»). Ο ρόλος της φιλελεύθερης ιδεολογίας στην αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας, από την άλλη πλευρά, έγκειται στην αναγωγή του ατόμου σε έδρα της πραγματικότητας, με συνέπεια να παραβλέπονται οι κοινωνικοί καθορισμοί και τα συστήματα διομαδικής ανισότητας μέσα στα οποία συγκροτούνται κοινωνικά και ψυχολογικά τα υποκείμενα. Η ηγεμονία της φιλελεύθερης ιδεολογίας έχει ως συνέπεια την κατανόηση, από τα υποκείμενα, της ανθρώπινης δράσης με εξατομικευμένους όρους («θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης», «κανόνας εσωτερικότητας») και, συνακόλουθα, την υποβάθμιση του εξηγητικού ρόλου των δομικών κοινωνικών ανισοτήτων και άλλων παραγόντων. Η ανάλυση του Beauvois ολοκληρώνεται με τη διαπραγμάτευση του ρόλου της αξιολόγησης ως πρακτικής συνυφασμένης με το φιλελεύθερο ιδεώδες και τη λειτουργία της δημοκρατίας. Οι πρακτικές αξιολόγησης (στην εκπαίδευση, στην αγορά εργασίας, στην ψυχολογία των ατομικών διαφορών κ.λπ.) προορίζονται να μετρούν την «ατομική αξία» καθενός, αναδεικνύοντας εκείνες τις χαρακτηριστικές ιδιότητες («κοινωνική χρηστικότητα») που συμφωνούν με τις προδιαγραφές της αγοράς στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Αν για τον Beauvois η εικόνα του ελεύθερου, αυτόνομου και μοναδικού ατόμου αποτελεί ένα κοινωνικό όνειρο, μια φαντασίωση που διευκολύνει την εθελούσια υποταγή του («ελεύθερα αποδεχόμενη υποταγή»), ο Staerkle στο δικό του κείμενο δείχνει πώς ο ατομικισμός διαπερνά και την εκδοχή δημοκρατίας που επικράτησε και που οριοθετεί τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των πολιτών, άρα και το ποιος μπορεί να είναι αποδέκτης προνομίων. Η συγκρότηση του πολιτικού υποκειμένου από ατομικότητες ελεύθερες, αυτόβουλες και υπεύθυνες συνδέεται, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, με τη φιλελεύθερη εκδοχή του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπου ο πολίτης κυνηγά την προσωπική του ευτυχία ανεξάρτητος, χωρίς να καθορίζεται –ούτε να έχει ανάγκη– από τη συλλογικότητα. Αυτή η κανονιστική κατανόηση του πολίτη μεταγράφεται στον κοινό νου στην άποψη ότι μόνο στους αυτόνομους και ανεξάρτητους πολίτες *ταιριάζουν* το δημοκρατικό πολίτευμα αλλά και η οικονομική ευημερία. Έτσι, δημι-

ουργείται μια ψευδής αιτιότητα (οι κάτοικοι είναι υπεύθυνοι για το πολίτευμα και έχουν το πολίτευμα που τους αξίζει) για να δικαιολογήσει την υπεροχή του φιλελεύθερου δυτικού κόσμου και να εκλογικεύσει την ανισότητα. Κατά τον Staerklé, το δημοκρατικό ιδεώδες, που είναι καθολικό, διαστρεβλώνεται. Μέσα στη δουλειά του, η οποία εγγράφεται στη θεωρητική παράδοση των κοινωνικών αναπαραστάσεων, βλέπουμε πώς η αφηρημένη έννοια της δημοκρατίας γίνεται μέρος της κοινής αντίληψης ως κοινωνική αναπαράσταση με συγκεκριμένη λειτουργία. Ο Staerklé αναπτύσσει το επιχείρημα ότι η εγκαθίδρυση του «Άλλου», του διαφορετικού, του μη Δυτικού, επιτελεί δύο σημαντικές λειτουργίες. Αφενός μια ενδοομαδική λειτουργία, καθώς μέσα από την εγκαθίδρυση της διαφοράς με τον μη Δυτικό επιβεβαιώνει τις ατομικιστικές αξίες που παγιώνουν την κοινωνική δομή εντός του δυτικού κόσμου. Αφετέρου μια διομαδική λειτουργία, καθώς συνεισφέρει στη νομιμοποίηση σταθερών σχέσεων ανισότητας μεταξύ του δυτικού και του μη δυτικού κόσμου που δικαιολογούν την εκμετάλλευση του ενός από τον άλλο. Οι κοινωνικές ρυθμίσεις έρχονται να επικεντρωθούν στην περιγραφή των πολιτευμάτων μέσα από το ιδεολογικό φίλτρο του ατομικισμού και να καθοδηγήσουν το περιεχόμενο των στερεοτύπων για διάφορες κοινωνικές ομάδες. Οι κοινωνικές διαφορές γίνονται ατομικές. Από τη στιγμή που διαμορφωθεί αυτό το στερεότυπο και η αφηρημένη έννοια της δημοκρατίας αντικειμενοποιηθεί στην εικόνα του αυτόβουλου και ελεύθερου πολίτη, το στερεότυπο αυτό έρχεται να νομιμοποιήσει τις κοινωνικές ανισότητες. Αυτή τη νομιμοποιητική λειτουργία των στερεοτύπων τη συναντάμε και σε άλλα κείμενα που παρουσιάζονται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου.

Η συμβολή των Lorenzi-Cioldi και Chatard ξεκινά από την υπόθεση ότι η κατανόηση του υποκειμένου ως αυτάρκους, αυτόνομου και αυτεξούσιου ατόμου δεν είναι μόνο η πολιτισμική λογική που νομιμοποιεί την υπεροχή του δυτικού κόσμου σε βάρος των Άλλων, αλλά ταυτόχρονα και η λογική που προσιδιάζει περισσότερο στις κυρίαρχες, παρά στις κυριαρχούμενες, ομάδες στο εσωτερικό των δυτικών

κοινωνιών. Η υπόθεση αυτή αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος έρευνας που επισημαίνει και αναδεικνύει συστηματικές κοινωνικές διαφορές σε σχέση με τη συγκρότηση των υποκειμένων *ως ατόμων*: ενώ τα μέλη των κυρίαρχων ομάδων γίνονται αντιληπτά από τους άλλους, αλλά και αντιλαμβάνονται και τα ίδια τον εαυτό τους, πρωτίστως με ατομικούς όρους, τα μέλη των κυριαρχούμενων ομάδων προκύπτει ότι γίνονται αντιληπτά, αλλά και αντιλαμβάνονται τα ίδια τον εαυτό τους, με όρους εν πολλοίς κατηγορικούς – μέσα δηλαδή από τις κατηγορίες στις οποίες υπάγονται. Στο κείμενο που φιλοξενούμε εδώ οι συγγραφείς εστιάζουν την προσοχή τους στον ρόλο των θέσεων που κατέχουν οι ομάδες στις σχέσεις κυριαρχίας για τις διαδικασίες συγκρότησης της ταυτότητας των μελών τους: ενώ για τα μέλη των κυριαρχούμενων ομάδων η συγκρότηση ταυτότητας φαίνεται να αποτελεί προϊόν «κοινωνικών συγκρίσεων», δηλαδή συγκρίσεων της ομάδας υπαγωγής με άλλες συγκρίσιμες ομάδες, για τα μέλη των κυρίαρχων ομάδων η συγκρότηση ταυτότητας δείχνει να συναρτάται με διαπροσωπικές συγκρίσεις, δηλαδή με συγκρίσεις στις οποίες τα μέλη των ομάδων αυτών κατανοούν τον εαυτό τους ως διαφορετικό από άλλα *άτομα* παρά από άλλες ομάδες. Το ενδιαφέρον αυτής της ανάλυσης έγκειται ακριβώς στην ανάδειξη της ασυμμετρίας που φαίνεται να υπάρχει ως προς την κοινωνική και πολιτισμική αξία με την οποία πιστώνονται οι διαδικασίες συγκρότησης ταυτότητας των μελών κυρίαρχων ομάδων αφενός και κυριαρχούμενων ομάδων αφετέρου. Σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες συγκρότησης ταυτότητας, τα μέλη των κυρίαρχων ομάδων αυτοπροσδιορίζονται δηλαδή εμμέσως περισσότερο ως (αυτάρκη, αυτόνομα και αυτεξούσια) *άτομα* από ό,τι οι κυριαρχούμενοι, γεγονός που έχει δύο τουλάχιστον κρίσιμες επιπτώσεις ως προς τη νομιμοποίηση της ανισότητας. Πρώτον, οι κυρίαρχοι φέρονται σαν να είναι καλύτερα προικισμένοι για την κοινωνική επιτυχία και, δεύτερον, οι κυριαρχούμενοι αποδυναμώνονται στην προσπάθειά τους να προσβάλουν την κυριαρχία συλλογικά, καθώς δεν μπορούν να δουν τους κυρίαρχους ως ομάδα με συγκεκριμένα συμφέροντα.

Αν συνεπώς η κοινωνική επιτυχία θεωρείται συνάρτηση της ατομικότητας, τότε η θέση του καθενός θεωρείται απότοκο της ατομικής του αξίας. Σε ένα τέτοιο σύστημα, η πρόσβαση σε προνομιακές θέσεις μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την ατομική κινητικότητα. Το ζήτημα της ατομικής αξίας και κινητικότητας ως ιδεολογική νομιμοποίηση ενός άνισου συστήματος απασχολεί τον Wright στο τελευταίο κείμενο αυτού του μέρους. Η διομαδική ανισότητα θα γινόταν αβάσταχτη για τα μέλη των μη προνομιούχων ομάδων αν δεν υπήρχε το όνειρο της ατομικής κινητικότητας. Για πολλές μειονεκτούσες ομάδες όμως η ατομική ανοδική κινητικότητα είναι περιορισμένη, με αποτέλεσμα να μπορούν να ανέλθουν κοινωνικά μόνο ελάχιστα μέλη, ενώ για τους υπόλοιπους η ανέλιξη παρεμποδίζεται συστηματικά. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται «ανελιξιακή πλάνη» (tokenism) και αποτελεί ένα διομαδικό πλαίσιο όπου τα όρια μεταξύ των ομάδων υψηλής και χαμηλής θέσης δεν είναι τελείως αδιαπέραστα, αλλά υπάρχουν αυστηροί περιορισμοί βάσει της ομαδικής υπαγωγής για την πρόσβαση στις προνομιακές θέσεις. Ο Wright διαπίστωσε με έκπληξη ότι σε ένα καθεστώς ανελιξιακής πλάνης, αντί να επιλέξουν μια στρατηγική συλλογικής δράσης και αφύπνισης (Taylor & McKirnan, 1985), τα άτομα επιλέγουν ατομικές στρατηγικές. Ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι η επιτυχία ελάχιστων μελών της μειονεκτούσας ομάδας υπονομεύει το ενδιαφέρον για συλλογική δράση, καθώς στρέφει την προσοχή στην προσωπική παρά στη συλλογική αδικία, ενώ παράλληλα μειώνει την πεποίθηση ότι η διομαδική ιεραρχία είναι μη νόμιμη. Έτσι, η ανελιξιακή πλάνη αποτελεί προνομιακό ιδεολογικό πεδίο των κυρίαρχων, οι οποίοι μέσα από την ιδεολογική προώθηση ατομικιστικών πεποιθήσεων, όπως η έννοια της προσωπικής αξίας, δικαιολογούν την προνομιακή τους θέση με βάση τα ατομικά τους χαρακτηριστικά. Δίνουν επίσης την ψευδαίσθηση της ύπαρξης ενός δίκαιου και αξιοκρατικού συστήματος, όπου καθένας κατέχει τη θέση που του αξίζει. Όποιος συνεπώς έχει αρνητικά αποτελέσματα δεν μπορεί παρά να ψέξει τον εαυτό του, καθώς το σύστημα δίνει ευκαιρίες. Μέσα λοιπόν από το έργο του Wright βλέπουμε ότι αρκεί η επίκληση της ατομικής

αξίας για να νομιμοποιηθεί ένα σύστημα ανισότητας, και άρα ο κανόνας του άξιου και αυτάρκους ατόμου –το οποίο περιγράφουν οι Lorenzi-Cioldi και Chatard ως χαρακτηριστικό των κυρίαρχων ομάδων– αποτελεί κομμάτι της ηγεμονίας τους και λειτουργεί ως ανασχετικός παράγοντας σε οποιαδήποτε διομαδική αλλαγή.

Το ιδεολογικό βάρος της ατομικής αξίας είναι τόσο ισχυρό στην κοινωνία μας που αρκεί να πούμε, στα πλαίσια ενός αξιοκρατικού συστήματος, ότι τα μέλη μιας ομάδας βρίσκονται κατά κανόνα σε προνομιακές θέσεις για να αυξηθεί η πρόσληψη της ικανότητας όλων των μελών της ομάδας (Κάκκου & Χρυσόχου, 2011). Φαίνεται μάλιστα ότι η πεποίθηση σε ένα αξιοκρατικό σύστημα είναι τόσο ισχυρή ώστε, ακόμη και όταν γνωρίζουν πως το σύστημα αξιοκρατίας είναι απονομιμοποιημένο, τα μέλη των κυριαρχούμενων ομάδων θεωρούν πρότυπο το μέλος τους το οποίο εξελίσσεται κοινωνικά μόνο αν αυτή η εξέλιξη έγινε με αξιοκρατικά κριτήρια (Chryssochoou & Sanchez-Mazas, 2000).

Στα κείμενα του πρώτου μέρους διαφαίνονται οι κοινωνιοψυχολογικές συνιστώσες της φιλελεύθερης ιδεολογίας που στηρίζεται στον ατομικισμό, την ελευθερία, την επιλογή και την αξιοκρατία, και που μέσα από τη συγκρότηση διαφορετικών ομαδώσεων και ταυτοτήτων αποτελεί τη βάση της ύπαρξης και δικαιολόγησης ενός συστήματος ανισότητας με κοινά αποδεκτές αξίες τόσο από τους κυρίαρχους όσο και από τους κυριαρχούμενους. Στο δεύτερο μέρος πραγματοποιείται η εμβάθυνση στις νομιμοποιητικές λογικές αυτής της ηγεμονίας.

II. Νομιμοποίηση και ηγεμονία

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου εξετάζει το πώς νομιμοποιούνται οι σχέσεις ανισότητας. Δύο διαφορετικές αντιλήψεις σκιαγραφούνται μέσα από τα παρουσιαζόμενα κείμενα. Η πρώτη εγγράφεται στην αμερικανική παράδοση και εκπροσωπείται κυρίως από το κείμενο των Jost και Banaji και το κείμενο των Sidanius, Pratto και συνεργατών.

Οι συγγραφείς αυτοί εντοπίζουν το διακύβευμα στις ιδεολογικές ενισχύσεις ή αποδυναμώσεις του συστήματος σε ατομικό επίπεδο, κυρίως από μέρους των κυριαρχούμενων, που τελικά νομιμοποιούν τη σχέση εκμετάλλευσής τους. Σε παρεμφερές πλαίσιο, τα κείμενα των Glick και Fiske και της Ridgeway φωτίζουν διαφορετικές πτυχές της νομιμοποίησης: αφενός την αλληλεπίδραση του διομαδικού ανταγωνισμού με τη θέση των ομάδων ως προς την οργάνωση του περιεχομένου των στερεοτύπων που νομιμοποιούν αυτές τις σχέσεις και θέσεις, και αφετέρου τη διαμόρφωση των σχετικών πεποιθήσεων μέσα σε τοπικά πλαίσια επικοινωνίας. Η δεύτερη αντίληψη, που διαμορφώθηκε μέσα στην ευρωπαϊκή παράδοση σκέψης, αφορά καθαρά τις διομαδικές σχέσεις ανισότητας και εκπροσωπείται από το κείμενο του Clémence και συνεργατών και το κείμενο του Reicher, με τα οποία ανοίγει και κλείνει το δεύτερο μέρος. Τα κείμενα αυτά τοποθετούν τη σχέση κυριαρχίας μέσα στη σύγκρουση ομάδων, που άλλωστε τις συγκροτεί. Η διαφορά μεταξύ των δύο αντιλήψεων στην προσέγγιση της νομιμοποίησης (στο άτομο ή στις διομαδικές σχέσεις) παραπέμπει σε διαφορετικές επιστημολογικές παραδοχές, καθώς και σε διαφορετικές διομαδικές ανισότητες με τις οποίες αναμετρήθηκε ιστορικά κάθε παράδοση σκέψης.

Στην αμερικανική παράδοση η ενασχόληση με την προκατάληψη εγγράφεται στην ιδεολογική θεώρηση του φιλελευθερισμού και εξατομικεύει τις διακρίσεις ως προϊόν της προκατειλημμένης σκέψης των ατόμων (Allport, 1954). Μια τέτοια αντίληψη, που είναι κυρίαρχη στην κοινωνική ψυχολογία, διακρίνουμε και στα κείμενα των Jost και Banaji και των Pratto, Sidanius και συνεργατών, τα οποία εισάγουν δύο από τα πλέον παραγωγικά προγράμματα έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία των διομαδικών σχέσεων τα τελευταία 15-20 χρόνια. Στο κείμενο των Jost και Banaji διατυπώνεται για πρώτη φορά η «θεωρία δικαιολόγησης του συστήματος», σύμφωνα με την οποία οι κυριαρχούμενες ομάδες νομιμοποιούν την καθεστηκυία τάξη, σε βάρος των ορθολογικά νοούμενων συμφερόντων τους, λόγω της τάσης τους να δικαιολογούν το σύστημα που τις περιβάλλει. Η τά-

ση αυτή, η οποία στις μεταγενέστερες διατυπώσεις της θεωρίας θα χαρακτηριστεί ανοιχτά ως *ανάγκη* (π.χ. Jost & Hunyady, 2002), προτείνεται εδώ ως ομόλογη της τάσης δικαιολόγησης του εαυτού («δικαιολόγηση του εγώ») και της τάσης δικαιολόγησης της ομάδας, τις οποίες εισηγούνται, κατά τους συγγραφείς, άλλες προσεγγίσεις στις διαμορφικές σχέσεις. Για να εξηγήσει την απόκλιση ανάμεσα στη δικαιολόγηση του συστήματος και τη δικαιολόγηση της ομάδας στην περίπτωση των κυριαρχούμενων (καθώς στην περίπτωση των κυρίαρχων οι δύο μορφές δικαιολόγησης είναι συμβατές μεταξύ τους), η θεωρία δικαιολόγησης του συστήματος ανασύρει τη μαρξική έννοια της *ψευδούς συνείδησης*: την αποδοχή «ψευδών» πεποιθήσεων εκ μέρους των κυριαρχούμενων, οι οποίες συντηρούν τη δική τους καταπίεση. Είδαμε προηγουμένως στο κείμενο του Wright ότι η επίκληση μιας ψευδούς διαπερατότητας των ομαδικών ορίων αρκεί για να αποτρέψει μια αντίληψη συλλογικής αδικίας. Η ιδέα αυτή επικοινωνεί και με τη θεώρηση του «μίσους για τον εαυτό» (self-hate) που διατυπώθηκε για τους Εβραίους, σύμφωνα με την οποία οι κυριαρχούμενοι αποδέχονται για τον εαυτό τους αρνητικούς χαρακτηρισμούς οι οποίοι εμποδίζουν τη συλλογική ταύτιση (Lewin, 1948). Γενικότερα, ο Jost και οι συνεργάτες του ανοίγουν στο περιβάλλον της κοινωνικής ψυχολογίας στις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1990 μια συζήτηση για την ιδεολογία στα πλαίσια μιας ορισμένης, ιδιάζουσας επανανακάλυψης της μαρξιστικής κριτικής την ίδια περίοδο. Στο ίδιο αυτό κλίμα εγγράφεται και η «θεωρία της κοινωνικής κυριαρχίας» του Sidanius, στην οποία αναφέρεται το κείμενο των Pratto, Sidanius και συνεργατών. Το κείμενο αυτό έχει ως επί το πλείστον τεχνικό ενδιαφέρον που περιορίζεται στα ψυχομετρικά χαρακτηριστικά και τις επιδόσεις της κλίμακας μέτρησης του «προσανατολισμού στην κοινωνική κυριαρχία», μιας μεταβλητής ατομικών διαφορών που κατά τους συγγραφείς αποτυπώνει ένα σημαντικό ψυχολογικό χαρακτηριστικό των ατόμων και επιτρέπει να διαχωρίσουμε συνακόλουθα τα άτομα με βάση τον προσανατολισμό αυτό. Και εδώ η κυριαρχία ερμηνεύεται μέσα από τις ιδεολογικές επιλογές και ροπές των

ατόμων. Η κεντρική θέση των εισηγητών αυτού του θεωρητικού μοντέλου είναι ότι οι θεσμοί που «ενισχύουν την κοινωνική ιεραρχία» υπηρετούνται από άτομα με υψηλό προσανατολισμό στην κοινωνική κυριαρχία, ενώ αντίθετα οι θεσμοί που «αμβλύνουν την κοινωνική ιεραρχία» (μεταξύ αυτών συγκαταλέγουν τις κοινωνικές υπηρεσίες και το κράτος πρόνοιας) υπηρετούνται από άτομα με χαμηλό αντίστοιχο προσανατολισμό. Ως προς αυτό, οι προβλέψεις της θεωρίας κοινωνικής κυριαρχίας διαφέρουν από εκείνες της θεωρίας δικαιολόγησης του συστήματος, η οποία υποστηρίζει ότι κυρίως οι κυριαρχούμενοι, παρά οι κυρίαρχοι, είναι που τείνουν να δικαιολογούν το «σύστημα». Εδώ, ανεξάρτητα από τη θέση που κατέχουν στην κοινωνική δομή, υπάρχουν άτομα τα οποία είναι σε διαφορετικό βαθμό προσανατολισμένα στην κυριαρχία ως χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς τους. Πέρα από τις επιμέρους προβλέψεις των θεωριών αυτών πάντως, είναι ενδιαφέρουσα η σύγκλισή τους σε ό,τι αφορά την κατανόηση της κοινωνικής δομής και των σχέσεων των ομάδων εντός αυτής της δομής. Και στις δύο προσεγγίσεις, το «σύστημα» είναι λειτουργικό στον βαθμό που καταφέρνει να αποσπά νομιμοποίηση από τους κυριαρχούμενους σε ατομικό επίπεδο. Η σύγκρουση των ομάδων, ως εξηγητική αρχή, και το ζητούμενο της αλλαγής βρίσκονται έξω από τη θεωρητική τουλάχιστον ατζέντα των δύο αυτών προσεγγίσεων (ειδικά για τη θεωρία δικαιολόγησης του συστήματος βλ. Ιατρίδης & Βασιλείου, 2010· Iatridis & Fousiani, 2009). Γι' αυτούς τους θεωρητικούς, η νομιμοποίηση της ανισότητας έγκειται στο ότι *τα άτομα* συντηρούν με τις πεποιθήσεις τους την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων.

Ως τέτοιες νομιμοποιητικές πεποιθήσεις μπορεί να λειτουργούν τα στερεότυπα, όπως είδαμε και στο κείμενο του Staerklé στο πρώτο μέρος. Πιο συστηματικά με την οργάνωση των στερεοτύπων ασχολείται το κείμενο των Glick και Fiske, το οποίο παρουσιάζει τις βασικές θεωρητικές προτάσεις ενός εκτενούς προγράμματος έρευνας για το περιεχόμενο των στερεοτύπων. Οι συγγραφείς, κινούμενοι μέσα στο *παράδειγμα της προκατάληψης* που προαναφέραμε, εντοπίζουν

στα στερεότυπα για τις περισσότερες κοινωνικές ομάδες μια νομιμοποιητική ιδεολογική λειτουργία που είναι συνυφασμένη με τον αμφίσημο χαρακτήρα τους. Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική, τα στερεότυπα οργανώνονται με βάση τη θέση των ομάδων στην κοινωνική δομή αλλά και τη σχέση (συνεργατική ή ανταγωνιστική) που έχουν οι ομάδες μεταξύ τους. Στα πλαίσια των σχέσεων κυριαρχίας, τα μέλη των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων παρουσιάζονται συστηματικά ως *ικανοί* (προικισμένοι δηλαδή με τις ιδιότητες που συνναρτώνται με την κοινωνική θέση και επιτυχία) αλλά ταυτόχρονα *ψυχροί* σε διαπροσωπικό επίπεδο, ενώ, κατά συμπληρωματικό τρόπο, τα στερεότυπα για τις κυριαρχούμενες ομάδες απεικονίζουν τα μέλη τους ως *θερμά* αλλά *ανίκανα*. Τα αμφίσημα αυτά περιεχόμενα φέρονται να νομιμοποιούν την κοινωνική κατανομή πόρων και ισχύος, εγγράφοντάς την στις «φυσικές» χαρακτηρολογικές ιδιότητες των ατόμων που συγκροτούν κάθε κοινωνική ομάδα. Ταυτόχρονα, η αναγνώριση θετικών ιδιοτήτων στους κυριαρχούμενους (οι οποίες είναι αποσυνδεδεμένες από τις προδιαγραφές της *αγοράς*, κατά την ανάλυση του Beauvois) εξασφαλίζει την ενεργή συναίνεση και συγκατάθεσή τους στο σύστημα ανισότητας – εξασφαλίζει, με άλλα λόγια, την ηγεμονία των κυρίαρχων. Οι συγγραφείς κάνουν επιπλέον την ενδιαφέρουσα επισήμανση ότι τα πρότυπα των αναπαραστάσεων και πρακτικών που έχουν στόχο τους κυρίαρχους («ζηλόφθονη προκατάληψη») και τα αντίστοιχα με στόχο τους κυριαρχούμενους («πατερναλιστική προκατάληψη») είναι ετεροβαρή, με την έννοια ότι μόνο τα δεύτερα έχουν *κανονιστικό* χαρακτήρα, περιέχοντας σαφείς υποδείξεις ως προς το πώς οι κυριαρχούμενοι οφείλουν να συμπεριφέρονται απέναντι στους κυρίαρχους.

Μέσα από ποιες διαδικασίες όμως αναπτύσσονται οι πεποιθήσεις που προδιαγράφουν συστηματικά διαφορετικές χαρακτηρολογικές ιδιότητες για τους κυρίαρχους και τους κυριαρχούμενους και, κυρίως, γιατί τις υιοθετούν οι κυριαρχούμενοι, αναπαράγοντας έτσι το σύστημα ανισότητας που τους επιφυλάσσει τη θέση αυτή; Η ανάλυση της Ridgeway, η οποία εγγράφεται στην κοινωνιολογική παράδοση της

συμβολικής αλληλόδρασης, απαντά στο ερώτημα αυτό με τη θέση ότι τα μέλη άνισων μεταξύ τους κοινωνικών ομάδων μαθαίνουν και αναπαράγουν τις συγκεκριμένες πεποιθήσεις («πεποιθήσεις κοινωνικού κύρους») στις μεταξύ τους επαφές σε συγκεκριμένα τοπικά πλαίσια δράσης. Η ανάλυση της Ridgeway βασίζεται στην εξαιρετικά κρίσιμη για την κατανόηση των στερεοτύπων και της νομιμοποιητικής τους λειτουργίας έννοια της *κοινωνικής εγκυρότητας*, της συναίνεσης δηλαδή μεταξύ των υποκειμένων ως προς τα αμοιβαία χαρακτηριστικά τους, ακόμη και αν τα υποκείμενα δεν αποδέχονται σε προσωπικό επίπεδο ορισμένα από αυτά ή τις συνέπειές τους. Το ενδιαφέρον στη «θεωρία κατασκευής του κοινωνικού κύρους», που παρουσιάζει εδώ η Ridgeway, είναι η προσέγγιση των διαδικασιών παραγωγής και νομιμοποίησης της κοινωνικής διαφοράς μέσα από τις πραγματικές ή συμβολικές *συναντήσεις* των κοινωνικών υποκειμένων.

Αν τα παραπάνω εγγράφονται κατά κύριο λόγο σε ένα επιστημολογικό *παράδειγμα συναίνεσης* (Moscovici & Doise, 1992), το κείμενο του Clémence και συνεργατών και αυτό του Reicher αναφέρονται σε ένα *παράδειγμα σύγκρουσης*. Τα κείμενα αυτά εγγράφονται σε μια ευρωπαϊκή παράδοση σκέψης, όπου οι συμπεριφορές διάκρισης αποτελούν προϊόν της σύγκρουσης και διαπάλης μεταξύ ομάδων για υλικά και συμβολικά αγαθά. Η σύγκρουση αυτή όχι μόνο καθορίζει τα αποτελέσματα για κάθε ομάδα, αλλά και τις συγκροτεί. Τα δύο κείμενα όμως διαφέρουν ως προς το πώς βλέπουν την έννοια της ομάδας και τη σημασία της στα πλαίσια της κυριαρχίας. Για τους Γάλλους κοινωνικούς ψυχολόγους (Clémence και συνεργάτες), η συγκρότηση των ομάδων, των αξιών και των νοημάτων τους γίνεται σε αλληλεξάρτηση και δεν συμβαίνει σε έναν κλειστό κόσμο. Η ασυμμετρία των κοινωνικών θέσεων αποτελεί τον κοινό κανόνα αξιολόγησης των ομάδων και οι αναπαραστάσεις των κοινωνικών ομάδων παρεμβαίνουν στη ρύθμιση των πραγματικών ή συμβολικών σχέσεών τους. Όπως είδαμε και στο κείμενο του Staerklé στο πρώτο μέρος, στη βάση ενός κοινού συμβολικού κόσμου οι διαφορές γίνονται ορατές μόλις συνοδευτούν από μια αξιολογική ανισότητα και έτσι ταξινομούν

τα άτομα σε κοινωνικές κατηγορίες. Στα πλαίσια αυτά, όπως επιχειρηματολόγησαν και οι Lorenzi-Cioldi και Chatard, οι ταυτότητες των μελών άνισων ομάδων συγκροτούνται με βάση το ιδεολογικό πρόταγμα του φιλελευθερισμού που προβάλλει την αξία του αυτόβουλου και αυτόνομου. Οι κυρίαρχοι συγκροτούν ομάδες στη βάση της ελεύθερης επιλογής ως συναθροίσεις ιδιαίτερων ατόμων, ενώ οι κυριαρχούμενοι συγκροτούνται σε ομάδες υπαγωγής που τους καθορίζουν. Έτσι, οι κυρίαρχοι, σε συμφωνία με το ατομικιστικό ιδεώδες, συγκροτούν την ταυτότητά τους στη βάση της διατομικής (ενδομαδικά) και διομαδικής διαφοράς, ενώ οι κυριαρχούμενοι αποκλείονται από αυτό καθώς συγκροτούν την ταυτότητά τους στη βάση της διατομικής και ενδομαδικής ομοιότητας. Σύμφωνα με την άποψη των συγγραφέων, δεν μπορούμε να μιλάμε για τη συγκρότηση ταυτοτήτων σε διαφορετικά επίπεδα (ατομική vs ομαδική) που οδηγεί σε διαφορετικού τύπου μεροληπτικές συμπεριφορές, αλλά για μια συνδιακύμανση της μεροληψίας υπέρ του εαυτού και της ενδοομάδας ανάλογα με την προδηλότητα του επιπέδου σύγκρισης και τη θέση που κατέχουν τα υποκείμενα στην κοινωνική δομή.

Η διαφορετική θέση των υποκειμένων είναι επίσης συστατικό στοιχείο της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, στην οποία εγγράφεται η συμβολή του Reicher που ολοκληρώνει το δεύτερο μέρος. Βασικός στόχος του Reicher σε αυτό το κείμενο είναι να ανασκευάσει αναγωγιστικές απόψεις με τις οποίες συνδέθηκε η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel, 1974· Tajfel & Turner, 1986). Το επιχειρήμά του είναι ότι οι ταυτότητες πλαισιώνονται μέσα σε διομαδικές σχέσεις που καθορίζονται από την ανάγνωση, εκ μέρους των υποκειμένων, της διαπερατότητας των ορίων μεταξύ των ομάδων, της νομιμότητας ή όχι των ανισοτήτων και της σταθερότητας της σχέσης τους. Σε αυτό ειδικά το σημείο ο Reicher δεν θεωρεί ότι οι κατηγοριοποιήσεις καθορίζονται από τη δομή των σχέσεων κυριαρχίας, όπως είναι το κεντρικό επιχείρημα της γαλλικής σχολής. Γι' αυτόν, κατά τη βρετανική παράδοση, ο κόσμος είναι ρευστός, όπως χαρακτηριστικά λέει, και οι κατηγοριοποιήσεις μας βρίσκονται σε διαρκή κίνηση. Με αυτό τον

τρόπο εισάγει τη δυνατότητα αλλαγής αλλά και τη στρατηγική δράση σε διαφορετικά κάθε φορά πλαίσια, σε συνάρτηση με την ύπαρξη «γνωστικών εναλλακτικών». Κατά τον Reicher, αυτό που κάνει η κυρίαρχη ιδεολογία για να ηγεμονεύσει είναι να παρουσιάζει τις κατηγορίες ως αναγκαίες και όχι ως ενδεχομενικές. Είναι προφανές ότι αν οι κατηγορίες θεωρούνταν ενδεχομενικές, δεν θα νομιμοποιούσαν τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και θα άφηναν να διαφανεί ότι είναι πολιτικά εφικτό ένα άλλο σύστημα σχέσεων. Παρότι οι κατηγορίες αλλάζουν διαχρονικά, στη συγχρονία πρέπει να παρουσιάζονται ως αμετάβλητες. Οφείλουμε λοιπόν να διερωτηθούμε για τη φύση των κατηγοριών, υποστηρίζει ο Reicher, για να μην οδηγηθούμε στην ουσιοποίηση τους με συνέπειες για τις κοινωνικές συνθήκες και την κυριαρχία. Πρέπει κανείς να δει την κατηγοριοποίηση όχι μόνο ως αντανάκλαση του παρόντος, αλλά ως μια νέα δυνατότητα για το μέλλον. Σε μια τέτοια θεώρηση των πραγμάτων, το κεντρικό ερώτημα είναι τι συμβαίνει στη διαδικασία κατηγοριοποίησης όταν αυτή λαμβάνει χώρα μέσα σε άνισες και ανταγωνιστικές σχέσεις. Πώς απαντούν στην υποτέλεια τα μέλη ομάδων που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση και πότε δρουν συλλογικά για να αποτινάξουν την καταπίεση; Ο Reicher υποστηρίζει ότι για τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας το κεντρικό θέμα δεν είναι πότε δημιουργούνται διακρίσεις, αλλά πότε γεννιούνται αντιστάσεις. Σε αυτή τη λογική, το ανθρώπινο υποκείμενο αποκτά σημασία ως ενεργός φορέας δράσης και η ταυτότητά του δεν είναι μια στατική έννοια, αλλά ένας «μεσολαβητικός¹ αιτιώδης μηχανισμός

-
1. Η έννοια της διαμεσολάβησης αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας επιστημολογικής θεώρησης στην κοινωνική ψυχολογία (Moscovici, 1988· Markovà, 2003) κατά την οποία η σχέση ενός υποκειμένου (ατόμου ή ομάδας) με ένα αντικείμενο/φαινόμενο επηρεάζεται (διαμεσολαβείται) συχνά από τη σχέση του υποκειμένου με έναν Άλλο (πραγματικό ή συμβολικό, άτομο ή ομάδα). Εδώ η ταυτότητα αποτελεί έναν διαμεσολαβητικό παράγοντα στη σχέση του εαυτού με τον κοινωνικό κόσμο που προωθεί στρατηγικά τη δράση (Chryssochoou, 2003).

σε καταστάσεις αντικειμενικής αλλαγής» που δεν επιβάλλεται από το εξωτερικό περιβάλλον. Οι ταυτότητες θεωρούνται προγραμματικά σχέδια ή προτάγματα, που ωθούν σε συγκεκριμένες δράσεις ανάλογα με το περιεχόμενο που λαμβάνουν και τη στρατηγική του υποκειμένου σε συγκεκριμένα πλαίσια. Μέσα από διαδικασίες επιρροής το περιεχόμενο και το νόημα των συλλογικών ταυτοτήτων διαμορφώνεται από «επιτηδευματίες ταυτότητας», όσους δηλαδή με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επιθυμούν να νηπθούν ή να ωθήσουν σε συγκεκριμένες δράσεις. Αυτές οι δράσεις πρέπει να εμφανίζονται ως ενσαρκώσεις των ομαδικών αξιών για να τις ακολουθήσουν τα υποκείμενα. Όπως όμως υπάρχουν πολλές εκδοχές τόσο για την κατανόηση του παρόντος όσο και για τα μελλοντικά ενδεχόμενα, υπάρχουν και διαφορετικά προτάγματα ταυτοτήτων. Η συμβολή του Reicher τονίζει τον στρατηγικό χαρακτήρα των ταυτοτήτων και της ανθρώπινης δράσης που διαμορφώνονται μέσα από ρητορικές αντιπαραθέσεις στα πλαίσια διαδικασιών επιρροής και καθορίζουν τα πεδία μιας πιθανής αλλαγής των άνισων σχέσεων. Το πώς οι διαδικασίες επιρροής μπορούν να συμβάλουν στην απονομιμοποίηση των σχέσεων κυριαρχίας και με ποιες κοινωνιοψυχολογικές διαδικασίες μπορεί να διεκδικηθεί η εξουσία από τους κυριαρχούμενους είναι τα θέματα που πραγματεύεται το τρίτο μέρος του βιβλίου.

III. Εξουσία και κοινωνική αλλαγή

Ποιες είναι οι κοινωνιοψυχολογικές συνθήκες που υποβαστάζουν τη διεκδίκηση της εξουσίας και την ανατροπή των άνισων κοινωνικών σχέσεων; Άραγε, αρκεί μόνο οι κυριαρχούμενοι να συνειδητοποιήσουν τη θέση τους; Τα κείμενα που παρουσιάστηκαν προηγουμένως αφήνουν αμφιβολίες για το κατά πόσο η συνειδητοποίηση της δεινής θέσης μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για την ανάληψη αγώνων με στόχο την αλλαγή. Είδαμε ότι η ιδεολογική κυριαρχία του φιλελευθερισμού δρα σε πολλά επίπεδα προκειμένου να εμποδίσει τη συλ-

λογική πάλη για εξουσία από μέρους των κυριαρχούμενων: τονίζοντας τη σημαντικότητα του αυτάρκους και αυτόβουλου ατόμου και δίνοντας τη δυνατότητα ατομικής ανέλιξης έστω και σε λίγους, αποσπά συναινέσεις που δεν θέτουν υπό αμφισβήτηση γενικότερα το σύστημα. Η κυριαρχία αποτυπώνεται και στα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στα μέλη ομάδων με διαφορετική κοινωνική θέση. Τελικά οι κυριαρχούμενοι οδηγούνται στην υποστήριξη πεποιθήσεων ενάντια στα υλικά τους συμφέροντα και διαμορφώνουν ιδεολογικές πεποιθήσεις που ενδυναμώνουν το σύστημα κυριαρχίας.

Η διάρρηξη της ηγεμονίας συναρτάται με τη διαμόρφωση «γνωστικών εναλλακτικών» και διαφορετικών συστημάτων ταξινόμησης. Για να γίνει αυτό, πρέπει να διαμορφωθούν νέα περιεχόμενα και προτάγματα, και εν γένει νέες ταυτότητες, για να ωθήσουν σε συλλογικές δράσεις. Τις ιδιαίτερες αυτές συνθήκες εξετάζει το κείμενο των Simon και Klandermans. Για τους συγκεκριμένους συγγραφείς, το κομβικό σημείο είναι η διαμόρφωση μιας *πολιτικοποιημένης συλλογικής ταυτότητας* εκ μέρους μιας ομάδας, η οποία θα αγωνιστεί για την εξουσία στη βάση τριών συνθηκών, που είναι: η επίγνωση της αδικίας και των κοινών δεινών εκ μέρους των κυριαρχούμενων, η απόδοση της δεινής θέσης στον αντίπαλο και η εμπλοκή σε αυτή τη διαμάχη ενός τρίτου πόλου (της ευρύτερης κοινωνίας ή μιας άλλης αρχής). Η πρόταση των συγγραφέων προέρχεται από τις εμπειρικές τους έρευνες πάνω στα κινήματα και την πολιτική συμμετοχή, και επιχειρεί να συνδυάσει τις θεωρητικές παραδοχές της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας και της θεωρίας της αυτοκατηγοριοποίησης (Turner et al., 1987) με μια θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικής επιρροής (βλ. Παπαστάμου & Μιούνι, 2008). Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο επιρροής, μια μειονότητα καταφέρνει να επηρεάσει με τις απόψεις της και να προσεταιριστεί την κρίσιμη εκείνη μάζα που θα μπορούσε να φέρει τη συλλογική ανατροπή, διατηρώντας τη σύγκρουση με την εξουσία και στοχεύοντας την επιρροή της στον τρίτο πόλο, την αριθμητική πλειοψηφία που βρίσκεται υπό την κυριαρχία της εξουσίας. Κατ' αναλογία, σύμφωνα με τους συγγραφείς, η πολιτι-

κοποίηση μιας ομάδας που έχει συνείδηση της αδικίας προκύπτει από τον εντοπισμό του αντιπάλου και την τριγωνοποίηση της διομαδικής σύγκρουσης. Με αυτό τον τρόπο η εν λόγω ομάδα μπορεί να διαμορφώσει το ταυτοτικό πρόταγμα που θα οδηγήσει σε συλλογική δράση τους πληττόμενους από μια σχέση κυριαρχίας. Κεντρικό επιχείρημα αυτού του κειμένου, που σχετίζεται και με το επιχείρημα στο κείμενο των Simon και Oakes, είναι ότι ο αγώνας για εξουσία πρέπει να ιδωθεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα. Οι άνθρωποι εκφράζουν μια πολιτικοποιημένη ταυτότητα στον βαθμό που ως συνειδητά μέλη μιας ομάδας διεξάγουν έναν αγώνα εξουσίας απέναντι σε έναν συγκεκριμένο αντίπαλο εκ μέρους μιας ευρύτερης κατηγορίας, την οποία και εμπλέκουν στη διαπάλη.

Η αντίληψη αυτή γίνεται ιδιαίτερα σαφής στην ανάλυση των Chryssochoou και Volpato, η οποία συνδέεται στενά με τα παραπάνω επιχειρήματα. Σε αυτό το κείμενο οι συγγραφείς επιχειρούν μια κοινωνιοψυχολογική ανάλυση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, ενός κειμένου «επιτηδευματιών ταυτότητας» που επηρέασε την πολιτικοποίηση πάμπολλων ανθρώπων. Στόχος του κειμένου είναι να εξετάσει τις στρατηγικές που ακολουθεί μια μειονότητα για να ασκήσει άμεση επιρροή. Η ανάλυση αφορά τόσο τη δομή του κειμένου και τη ρητορική του, όσο και τις κατηγορικές διαφοροποιήσεις που εισάγει. Μέσα από την ανάλυση βλέπουμε πώς διαμορφώνεται ένα κείμενο με στόχο να οδηγήσει σε συλλογική δράση για την ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων. Η μειονότητα που μιλά διά μέσου του κειμένου, οι Κομμουνιστές, ορίζει κατ' αρχάς τον εαυτό της ως σημαντικό πόλο στη διεκδίκηση της εξουσίας. Στη συνέχεια παρουσιάζει μια εκδοχή των σχέσεων εξουσίας, επιδιώκοντας τη διαμόρφωση των κοινών αιτημάτων και τον εντοπισμό του αντιπάλου, και συνθέτοντας έτσι την κοινωνική αναπαράσταση του κόσμου μέσα στον οποίο ο αγώνας για εξουσία θα λάβει χώρα. Έχοντας θέσει αυτές τις προκείμενες, κατασκευάζει την πληττόμενη κατηγορία, μέρος της οποίας είναι και η ίδια, και εγκалаί αυτή την κατηγορία να στοιχιστεί μαζί της στον αγώνα για ανατροπή των σχέσεων κυριαρχίας. Αφού κατασκευ-

άσει το ακροατήριό της, η μειονότητα συνθέτει την ταυτότητά της ως διακριτό κομμάτι της πληττόμενης κατηγορίας σε αντιπαράθεση με τον αντίπαλο και τα επιχειρήματά του, αλλά και σε αντιδιαστολή με πιθανούς ανταγωνιστές της θέσης της στην ηγεσία του κινήματος. Βασικό ρόλο σε αυτές τις διεργασίες παίζουν η κατηγοριοποίηση που συνθέτει και οι ρόλοι που αναθέτει σε κάθε ομάδα. Σε αυτή την ανάλυση λοιπόν βλέπουμε στοιχεία τόσο από τη θεώρηση του Reicher που παρουσιάστηκε προηγουμένως, σχετικά αφενός με την ευελιξία που χρειάζεται να έχει το σύστημα κατηγοριοποίησης και αφετέρου με τον στρατηγικό και προγραμματικό χαρακτήρα των ταυτοτήτων, όσο και από τη θεώρηση των Simon και Klandermans σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο μια ομάδα πολιτικοποιεί τη συλλογική ταυτότητα με σκοπό τη συλλογική δράση και τον αγώνα για εξουσία.

Η διαπραγμάτευση της σχέσης της δράσης, που συζητά παραπάνω ο Reicher, με την εξουσία υπό το πρίσμα της κοινωνικής ταυτότητας αποτελεί το αντικείμενο της συμβολής των Simon και Oakes, που ανοίγουν την τρίτη ενότητα. Στο κείμενο αυτό οι συγγραφείς συζητούν τις εξηγητικές ανεπάρκειες της θεώρησης της εξουσίας μόνο με όρους εξάρτησης μιας ομάδας από μια άλλη και υιοθετούν τη διάκριση ανάμεσα στην καταπιεστική, κατασταλτική πλευρά της εξουσίας (*επί των άλλων*) και στην παραγωγική πλευρά της (στην εξουσία/δύναμη *προς*, στο «*δύναμαι να*»). Στην ανάλυσή τους ορίζουν την εξουσία ενός υποκειμένου ως επιστράτευση της ανθρώπινης ικανότητας δράσης των άλλων για την εξυπηρέτηση των δικών του σκοπών, και επιχειρούν μια αναπλαισίωση της συζήτησης με όρους από τη θεωρητική παράδοση της κοινωνικής ταυτότητας (ειδικά από τη θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης). Σε συμφωνία με την παράδοση αυτή, υποστηρίζουν ότι η εξουσία είναι εφικτή *χάρη* σε μια κοινή ταυτότητα, δηλαδή σε μια ορισμένη συναινετική αντίληψη των εμπλεκομένων. Εντούτοις, στην ανάλυσή τους η εξουσία είναι προϊόν τόσο συναίνεσης όσο και σύγκρουσης, με την έννοια ότι η συναίνεση αποτυπώνει, κατά τους συγγραφείς, τη νομιμοποιημένη εκδοχή μιας προηγούμενης σύγκρουσης – αποτελεί δηλαδή προϊόν ενός διαμαρτυρικού συσχε-

τισμού δύναμης μια ορισμένη ιστορική στιγμή, ο οποίος στη συνέχεια θεωρείται εύλογος από τους εμπλεκόμενους. Για να εξασφαλιστεί η συναίνεση, θα πρέπει, σύμφωνα με τους Simon και Oakes, να είναι δυνατή η κατηγοριοποίηση των άλλοτε αντίπαλων μερών σε μια κοινή κατηγορία που τα συμπεριλαμβάνει και η οποία επιφυλάσσει σε όλους (άνισα πάντα) προνόμια και δικαιώματα. Για το ζήτημα λοιπόν της ηγεμονίας, το ερώτημα εδώ είναι κατά πόσο μια κοινωνική ομάδα θέτει την κατηγοριοποίηση και την ταυτότητα εκείνη (π.χ. στο όνομα του *έθνους*) που θα επιτρέψει την επιστράτευση της ικανότητας δράσης *όλων* στην κατεύθυνση που επιθυμεί η ίδια. Κοινοτολογίς, η ηγεμονία ανήκει σε αυτόν που υποβάλλει τη δική του κατηγοριοποίηση στη διομαδική σχέση. Όπως είδαμε στα προηγούμενα κείμενα, η δυνατότητα αυτή είναι στενά συνυφασμένη με τις διαδικασίες επιρροής. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί η δυνατότητα που προκύπτει θεωρητικά για τους κυριαρχούμενους, στη διαπραγμάτευση των Simon και Oakes, να μεταστραφούν και να ριζοσπαστικοποιηθούν *εντός* της κοινής τους ταυτότητας με τους κυρίαρχους, απονομιμοποιώντας τη σχέση ανισότητας. Όπως συζητήθηκε παραπάνω στα κείμενα των Simon και Klandermans και των Chryssochoou και Volpato, αυτό είναι το στοίχημα της μειονότητας: να απονομιμοποιήσει τη σχέση κυριαρχίας, να θέσει τη δική της κατηγοριοποίηση και ταυτότητα, που θα επιτρέψει τη ριζοσπαστικοποίηση του πληθυσμού, τη χειραφέτησή του και την ενεργή δράση του για ανατροπή των σχέσεων κυριαρχίας.

Το βιβλίο τελειώνει με το κείμενο των Reicher και Haslam, το οποίο παρουσιάζει μια σπάνια σε κλίμακα και σε εύρος ερωτημάτων ερευνητική μελέτη για τη διομαδική καταπίεση και *τυραννία*. Πρόκειται για μελέτη που διεξήγαγαν οι συγγραφείς στις αρχές της δεκαετίας του 2000 σε συνεργασία με το βρετανικό BBC, στην οποία επιχείρησαν να επανεξετάσουν και να αναπλαισιώσουν θεωρητικά τη συζήτηση για τον καταπιεστικό ρόλο των ομάδων και την αλλοτρίωση των ατόμων που είχε ανοίξει μια διάσημη έρευνα του Zimbardo στο Stanford τριάντα χρόνια νωρίτερα (1971). Η βασική

θέση του Zimbardo, με αφορμή τις βίαιες συμπεριφορές που ανέπτυξαν Αμερικανοί φοιτητές στους οποίους είχε δοθεί ο ρόλος του φύλακα σε μια προσομοίωση φυλακής, ήταν ότι οι κοινωνικοί ρόλοι τους οποίους επιβάλλουν οι ομάδες «αποεξατομικεύουν»: οδηγούν τους ανθρώπους στην απώλεια της ατομικότητάς τους και στην αποκτήνωση απέναντι στους συνανθρώπους τους. Αυτή η απλή και φαινομενικά πανίσχυρη προσέγγιση της σχέσης ατόμου και ομάδας (η πατρότητα της οποίας δεν ανήκει προφανώς στον Zimbardo) αποτυπώνεται σε μεγάλη κλίμακα στη δημοφιλή θεματογραφία των δυτικών κοινωνιών και πολύ χαρακτηριστικά σε κινηματογραφικές ταινίες που είδαν το φως κυρίως μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ και, ακόμη πιο πρόσφατα, με την άνοδο της νεοναζιστικής Ακροδεξιάς στην Ευρώπη².

Η μελέτη των Reicher και Haslam επανεξετάζει τις παραδοχές αυτές, θέτοντας στο στόχαστρό της την εξουσία και τη δυνατότητα της κοινωνικής αλλαγής από μια ευρεία οπτική που διαλαμβάνει τη σχέση ατόμων, ομάδων, κοινωνικών ρόλων και ταυτοτήτων. Σε εμπειρικό επίπεδο, η έρευνά τους δεν επιβεβαιώνει τον αυτοματισμό της βίας στις διομαδικές σχέσεις, αλλά αντίθετα επιμένει σε δυναμικές και διεργασίες που επιτρέπουν ή αποτρέπουν την προοπτική της κοινωνικής αλλαγής, τις οποίες οι συγγραφείς νοηματοδοτούν με βάση τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας. Στην έρευνα αυτή, οι συμμετέχοντες στους οποίους είχε ανατεθεί τυχαία ο ρόλος του φύλακα σε μια προσομοίωση φυλακής δεν τον ανέλαβαν –σύμφωνα με τους συγγραφείς, δεν ταυτίστηκαν με αυτό τον ρόλο– και παρουσίασαν αυξημένες δυσκολίες ψυχολογικής προσαρμογής στο συγκεκριμένο περιβάλλον. Αντίθετα, οι συμμετέχοντες που είχαν τον ρόλο του κρατούμενου αποτέλεσαν, με ψυχολογικούς όρους, ομάδα όταν εξέλιπαν τα περιθώρια ατομικής κινητικότητας (με τις πειραματικές παρεμβάσεις των ερευνητών) και όταν ακολούθως αμφισβήτησαν έμπρακτα τη θέ-

2. Βλ. π.χ. «Το πείραμα» του Oliver Hirschbiegel (2001) και «Το κύμα» του Dennis Gansel (2008).

ση υπεροχής των προνομιούχων «φυλάκων». Η αμφισβήτηση αυτή («στρατηγική κοινωνικής αλλαγής»), κατά την οπτική της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, συμμετέχει στον αυτοορισμό των μελών της ομάδας (ήτοι στην κοινωνική τους ταυτότητα) και αποτελεί, όπως κάθε άλλη στρατηγική, προϊόν των αντικειμενικών δυνατοτήτων κινητικότητας, του εκτιμώμενου δίκαιου ή άδικου χαρακτήρα της ανισότητας, της εκτιμώμενης σταθερότητας του συστήματος ανισότητας και της διαθεσιμότητας κοινωνικών εναλλακτικών προτύπων τη δεδομένη ιστορική στιγμή. Η εξουσία εδώ, ως *ισχύς*, απορρέει από τον ορισμό των ατόμων ως μελών ορισμένης ομάδας και την ανάληψη δράσης. Αποτελεί ουσιαστικά διακύβευμα στις σχέσεις μεταξύ άνισων κοινωνικά ομάδων, σχεδόν μια δυνατότητα *τελείωσης* κάθε ομάδας. Με τους όρους των Simon και Oakes που είδαμε παραπάνω, αφορά τη δυνατότητα επιστράτευσης της ικανότητας δράσης των μελών της ομάδας ως τέτοιων. Η παραγωγική αυτή εννοιολόγηση της εξουσίας προτείνει έναν ορίζοντα κατανόησης της σχέσης ατόμων και ομάδων πολύ διαφορετικό από αυτόν που αντιλήφθηκαν ο Zimbardo και η φιλμογραφία που αναφέραμε: η εξουσία στην ομάδα δεν καθυποτάσσει τα άτομα, αλλά δυνητικά τα απελευθερώνει κοινωνικά. Η δυνατότητα άρσης της δομικής ανισότητας εξαρτάται από το κατά πόσο τα μέλη των εκάστοτε κυριαρχούμενων ομάδων ορίζουν συλλογικά τον εαυτό τους ως τέτοια (παρά ως άτομα) και αναλαμβάνουν δράση στην κατεύθυνση αυτή.

Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις πειραματικές παρεμβάσεις των ερευνητών, αφενός, και στα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων που συναρτώνται με την κοινωνική και πολιτισμική τους συγκρότηση, αφετέρου, οδήγησε κατά τη διάρκεια της μελέτης σε μια σειρά από μεταστροφές και αναπροσανατολισμούς στις πολιτικές βλέψεις και τις κοινωνικές συμπεριφορές των συμμετεχόντων. Όταν κορυφώθηκε η αμφισβήτηση των προνομίων των «φυλάκων» από τους «κρατούμενους» και καταλύθηκε έμπρακτα η κατανομή των ρόλων που είχαν επιβάλει οι ερευνητές, οι συμμετέχοντες (φύλακες και κρατούμενοι) προχώρησαν αυθόρμητα στη θέσπιση εξισωτικών κοινωνικών ρυθ-

μίσεων. Εντούτοις, όταν οι ρυθμίσεις αυτές αμφισβητήθηκαν με τη σειρά τους από ορισμένους συμμετέχοντες ως δυσλειτουργικές, οι υποστηρικτές του εξισωτικού συστήματος αναδιπλώθηκαν και έμειναν απαθείς απέναντι σε όσους ευαγγελίζονταν μια νέα, πιο αυταρχική τάξη πραγμάτων από ό,τι στο παρελθόν. Οι υποστηρικτές του εξισωτικού συστήματος, κατά τους συγγραφείς, όπως και οι «φύλακες» από την αρχή της μελέτης, φάνηκαν *απρόθυμοι και ανίκανοι να αναλάβουν τον ρόλο και να ασκήσουν, υπερασπιζόμενοι την ομάδα τους, την εξουσία που αυτή υπαγόρευε*. Το εξισωτικό εγχείρημα απέτυχε και μετά από αυτό η μελέτη διακόπηκε από τους ερευνητές την όγδοη ημέρα.

Το κείμενο των Reicher και Haslam αφήνει ένα γόνιμο περιθώριο διερώτησης και αναστοχασμού πάνω στις κοινοτοπίες περί αλλοτρίωσης του ατόμου που διαπερνούν τόσο τον κοινό νου όσο και τις ατομικιστικές επιστημολογικές παραδοχές του *παραδείγματος της προκατάληψης* ειδικότερα. Αντιστρέφοντας την κατεύθυνση του δεδομένου ισχυρισμού ότι στη ρίζα του κακού (των διαφόρων μορφών ολοκληρωτισμού, του νεοναζισμού πιο πρόσφατα) βρίσκονται οι κοινωνικοί ρόλοι και οι ομάδες, οι συγγραφείς λένε ότι στη θέση αυτή βρίσκεται η *αποτυχία των ομάδων* – η αποτυχία να ασκήσουν τη δύναμή τους ώστε να εκπληρώσουν τους στόχους τους και να αναμετρηθούν επιτυχώς με τις δυνατότητες που τους διανοίγονται. Στο τέλος του κειμένου, παραπέμποντας στην ανάλυση του Hobsbawm για την ανάδυση του ναζισμού στην προπολεμική Γερμανία, οι συγγραφείς ανοίγουν μια συζήτηση που μοιάζει τραγικά επίκαιρη – στο περιβάλλον το οποίο διαμορφώνει η εκρηκτική άνοδος του νεοναζισμού στην Ελλάδα σήμερα– για τις ολέθριες κοινωνικά συνέπειες που μπορεί να έχει η *αποτυχία των ομάδων* να ανταποκριθούν στις προκλήσεις των καιρών.